

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD

Institut ekonomických studií

Aleš Bělohradský

**Princip path dependency v kontextu
transformace československé centrálně
plánované ekonomiky**

Bakalářská práce

Praha 2012

Autor práce: **Aleš Bělohradský**

Vedoucí práce: **prof. Ing. Lubomír Mlčoch, CSc.**

Rok obhajoby: 2012

Bibliografický záznam

BĚLOHRADSKÝ, Aleš. *Princip path dependency v kontextu transformace československé centrálně plánované ekonomiky*. Praha, 2012. 36 s. Bakalářská práce (Bc.) Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, Institut ekonomických studií. Vedoucí diplomové práce Prof. Ing. Lubomír Mlčoch, CSc.

Abstrakt

Tato práce se zaměřuje na ekonomický princip zvaný *path dependency*, popisující závislost aktuální ekonomické výkonnosti na historickém vývoji. Cílem práce je prověřit tento princip na změnách výkonu vlastnických práv v průběhu ekonomické a politické transformace z centrálně plánované ekonomiky bývalé ČSSR do kapitalistického zřízení v devadesátých letech. Vysvětlením tohoto principu a jeho zakotvením v teorii institucionální ekonomie, či konkrétněji institucionálního evolucionismu, se zabývá první část práce. Druhá část se věnuje popisu reálného socialismu s důrazem na podobu vlastnictví, respektive kvazi-vlastnictví. Podrobnější popis je věnován jednotným zemědělským družstvům coby hlavní podnikové formě zemědělského sektoru, na nichž jsou ukázány některé typické projevy kvazi-vlastnictví. Ve třetí části následuje vymezení několika významných projevů *path dependency* během transformace družstev, k čemuž je využito jednak teoretického základu z předchozích částí, jednak empirických zjištění ze dvou bývalých JZD. V závěru jsou poznatky zobecněny a je ukázáno, že se jedná o podstatný princip pro ekonomickou analýzu.

Abstract

This work is focused on the economic phenomenon called *path dependency*, which basically describes how the current economic performance is influenced by the historical evolution. The objective of the work is to examine this principle in changes of property rights in the specific circumstances of the economic and political transition from the centrally planned economy of the communist Czechoslovakia to the capitalist system in the 1990s. The explanation of the principle and its foundation in the theory of

the institutional economics, and especially the evolutionary theory of institutions, takes place in the first part. The second part brings the description of the real socialism with the emphasis on its forms of the ownership and the quasi-ownership respectively. To give more specific illustration of the socialist system, the agricultural sector is chosen to be described more precisely. Hence the stress is put on the description of the cooperatives as the major form of a socialist agricultural enterprise. With this theoretical background and with the empirical findings from two former agricultural cooperatives, the main effects of *path dependency* are delineated in the third part. Finally, the generalization and evaluation of significance of the principle for the economic analysis conclude the study.

Klíčová slova

ekonomická transformace, privatizace, path dependency, vlastnictví, družstva, zemědělství, reálný socialismus

Keywords

economic transition, privatization, path dependency, ownership, cooperatives, agriculture, real socialism

Rozsah práce: 64 489 znaků

Prohlášení

1. Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracoval samostatně a použil jen uvedené prameny a literaturu.
2. Prohlašuji, že práce nebyla využita k získání jiného titulu.
3. Souhlasím s tím, aby práce byla zpřístupněna pro studijní a výzkumné účely.

V Praze dne 17. května 2012

Aleš Bělohradský

Poděkování

Děkuji bratrovi Jirkovi a dědovi Jiřímu za vydatnou pomoc při získávání potřebných dat.

Děkuji svým přátelům za to, že nade mnou během psaní drželi bič.

A zejména děkuji prof. Lubomíru Mlčochovi za ochotné a trpělivé vedení práce, za zásobení radami, knihami a cennými inspiracemi.

Obsah

ÚVOD	2
1.VÝCHODISKA PRINCIPU PATH DEPENDENCY V EKONOMICKÉ TEORII.....	3
1.1Teoretické zakotvení principu path dependency v institucionálním ekonomickém rámci	4
1.2Definice pojmu path dependency	6
2.DESKRIPTIVE VLASTNICKÝCH VZTAHŮ V CPE REÁLNÉHO SOCIALISMU.....	9
2.1Některé aspekty teorie vlastnických práv	9
2.1.1Šedá ekonomika a kvazivlastnická oprávnění	10
2.2Vlastnické poměry ve státních podnicích do r. 1990.....	12
2.3Vlastnické poměry v družstvech do r. 1990	14
2.4Situace na poli zemědělské výroby: státní statek vs. JZD	16
2.5Díleční shrnutí	16
3. MOMENT INSTITUCIONÁLNÍHO ZLOMU A TRANSFORMACE VLASTNICKÝCH PRÁV ..	18
3.1Od předprivatizační agónie ke změnám formálních struktur.....	19
3.1.1Změna formálních struktur: právní základna privatizace	20
3.2Vliv neformálních struktur na průběh privatizace	22
3.2.1„Legalizace“ kvazivlastnických oprávnění	22
3.2.2Udržení kvazivlastnických forem nakládání s majetkem	24
3.2.3 Dědictví zvyklostí a struktur jednání.....	26
3.3 Aplikace formální analýzy na projevy path dependency pro vyhodnocení jejich významnosti v ekonomickém vývoji	27
ZÁVĚR	30
POUŽITÁ LITERATURA.....	32
PŘÍLOHY.....	36

Úvod

V této práci se zaměřím na princip zvaný *path dependency*, popisující závislost ekonomiky, její struktury a výkonnosti na historickém vývoji, a konkrétně na jeho význam v okamžiku zlomové (diskontinuitní) změny institucionálního uspořádání, jakou byl pád socialistického režimu v zemích střední a východní Evropy (SVE). Teoretickému popisu tohoto principu a jeho zařazení do ekonomické teorie bude věnována část 1. Cílem této práce je popsat šíři jeho dopadu v české ekonomické transformaci z centrálně plánované ekonomiky (CPE) na tržní, respektive ověřit jeho relevanci pro ekonomickou analýzu. Těžko lze přitom obsáhnout veškerý vliv minulosti; je zřejmé, že lze závislost na minulém vývoji nějakým způsobem sledovat v mnoha oblastech: od struktury průmyslu zdůrazňující těžká odvětví až po zakořeněné kulturní vzorce chování odpovídající životu v totalitě. V této práci se proto zaměřím na jednu (a pro transformaci velmi významnou) oblast, a to na otázku vlastnictví výrobních prostředků. K tomu bude nutno popsat, jak bylo reálně řešeno vlastnictví v socialistickém režimu, čemuž bude věnována část 2. Ve třetí, klíčové části této práce popíšu průběh změn vlastnických poměrů v době transformace ekonomiky na začátku 90. let minulého století a ověřím vliv principu *path dependency* v tomto procesu. V závěrečné části se kromě zobecnění zjištěné evidence pokusím o jistou aktualizaci „protažením“ důsledků principu *path dependency* do současného uspořádání vlastnických vztahů, neboli odpovím na otázku: „Co z toho pro nás plyne dvaadvacet let po revoluci?“

1. Východiska principu *path dependency* v ekonomické teorii

Koncept *path dependency* se v ekonomické teorii řadí do proudu nové institucionální ekonomie, a to nejčastěji v oblastech, jež se zabývají tzv. institucionální historií, vývojem institucí v průběhu času. Intuitivně mu lze rozumět tak, že ekonomika, její struktura a výkonnost jsou závislé na vlastním historickém vývoji. Douglass C. North to shrnul velmi stručně: „*Path dependence* znamená, že na historii záleží.”¹ Institucionální ekonomie a zejména teorie institucionální změny, jíž je North významným představitelem, z toho vyvozují podstatné důsledky pro ekonomickou analýzu, přestože ekonomie hlavního proudu takové oblasti obvykle opomíjí.

Lubomír Mlčoch překládá tento pojem jako „závislost na ušlé cestě“², v českých textech se nicméně využívají i jiné překlady a žádný se všeobecněji nevžil. V této práci budu pro jednoduchost až na výjimky používat anglický termín *path dependency*, české překlady znějí krkolomně a na rozdíl od toho anglického se běžně neužívají. (V některých českých pracích se naopak běžně používá termín anglický: např. v textech Lucie Cviklové.) Autorem pojmu je anglický ekonom Paul A. David, který jej použil poprvé v roce 1985³ pro vysvětlení, proč se na klávesnici ustálilo rozložení kláves označované QWERTY, ačkoli se později přišlo na výhodnější alternativy. V následné odborné diskuzi se tento princip převedl z technologické oblasti i do oblastí vývoje institucí, v čemž sehrál patrně významnou roli již citovaný Douglass C. North svým argumentem, že soutěž mezi technologiemi je přesněji soutěží mezi firmami, které jednotlivé technologie produkují, a v té jde více o vědomosti a zkušenosti zaměstnanců firmy, než o vlastnosti technologie. Jde tedy o stejnou soutěž, k níž dochází v procesu, jemuž říkáme institucionální změna.⁴ David se výzkumem principu *path dependency* zabývá dodnes.

¹ NORTH, D. C. *Institutions, institutional change and economic performance*, s. 100 (překlady všech cizojazyčných zdrojů jsou vlastní)

² MLČOCH, L. *Institucionální ekonomie*, s. 149

³ DAVID, P. A. *Clio and the Economics of QWERTY*

⁴ NORTH, cit. 1, s. 94

1.1 Teoretické zakotvení principu path dependency v institucionálním ekonomickém rámci

Institucemi rozumíme veškerá pravidla ve společnosti, ať už vyřčená nebo nevyřčená, nebo obecněji lidmi vytvořená omezení, jež formují jejich vzájemné interakce a tedy podobu fungování společnosti jako celku. Institucemi tak jsou například jak právní předpisy, tak kulturní vzorce chování. Je třeba rozlišovat mezi pojmy instituce a organizace, přičemž můžeme říct, že instituce nastavují pravidla hry a organizace se v jejich mezích snaží dosahovat svých cílů, ať už jde o cíle ekonomické, politické, sociální nebo vzdělávací. Instituce nastavují pomyslnou množinu příležitostí a organizace jsou následně vytvářeny za účelem co nejlepšího využití těchto příležitostí. Zároveň platí, že organizace mají obráceně vliv na formování institucí. Instituce se tedy v průběhu času vyvíjí. Tuto jejich historickou cestu ovlivňují podle Northe dva aspekty: „1) princip *lock-in*, vyplývající ze symbiotického vztahu mezi institucemi a organizacemi vytvořenými na základě institucemi nastavené struktury pobídek a 2) proces zpětné vazby, skrze který lidé přijímají změny v množině příležitostí a reagují na ně“⁵. Podstatnou roli zde hrají transakční náklady, tedy náklady, které s sebou nese vyjednávání o směně. Kdyby byly nulové, vedl by neoklasický walrasiánský mechanismus k takovému nastavení institucí a organizací, které by maximalizovalo alokační efektivnost ekonomiky, jak to trefně ilustruje Coase ve své slavné stati⁶. Transakce v našem světě ale náklady přináší: a to jednak náklady k získání všech informací, které aktér směny potřebuje, jednak k zajištění vymahatelnosti na partnerovi směny (k tomu nám slouží nejčastěji třetí strana, ve vyspělých zemích stát a jeho legislativa). To způsobuje, že každé institucionální uspořádání je do značné míry stabilní, stejně jako organizace, které v daných podmínkách usilují o dosažení svých cílů. A jelikož chování organizací do určité míry dotváří institucionální prostředí, mluvíme o výše zmíněném principu *lock-in*.

Podobně kdyby neexistovaly transakční náklady, nehrála by historie žádnou roli. Prostě by se neefektivní instituce v neefektivních ekonomikách přeměnily na efektivní. Výše popsaný sklon k stálosti institucí a organizací, zapříčiněný nenulovými transakčními náklady, však způsobuje, že ekonomická výkonnost dnes je ovlivněna minulostí a jejím

⁵ NORTH, D. C. *Institutions, institutional change and economic performance*, s. 7

⁶ COASE, R. *The Problem of Social Cost*

dědictvím v podobě institucí. Zde je vhodné rozlišit formální a neformální instituce. Formální instituce, tj. právní předpisy, mohou být změněny ze dne na den. Co však přetrvává, jsou instituce neformální, od osobních vazeb až po různé zvyklosti a konvence jednání. V této práci se nebudu věnovat běžnému kontinuálně-evolučnímu vývoji institucí, ale právě případu diskontinuitní změny institucí, jakou byla československá Sametová revoluce. North u diskontinuitní změny upozorňuje právě na to, že při tom „pravděpodobně nejdůležitější ze všeho je, že se změní formální pravidla, ale neformální nikoli. Následkem toho vzniká trvalé pnutí mezi neformálními omezeními⁷ a novými formálními pravidly, přičemž mnohá jsou navzájem nekonzistentní.“ Snaha nahradit staré standardy chování novými pravidly „ignoruje zakořeněné kulturní dědictví, stojící základem mnohým neformálním omezením, ... která mají obrovskou životaschopnost, neboť i nadále rozhodují základní směnné problémy, a to v oblasti sociální, politické i ekonomické.“⁸ Rozpor formálních a neformálních pravidel je jedním z hlavních problémů transformace i podle Karla Kouby, který jako jedno ze zděděných neformálních pravidel považuje skutečnost, že „nedodržování a obcházení formálních pravidel nedemokratického státu se mlčky předpokládá a je tolerováno.“⁹

Důležitost těchto neformálních institucí přežívajících v souladu s principem *path dependency* North ukazuje na příkladu Severní a Jižní Ameriky¹⁰, které se v podobný čas osamostatnily od kolonizátorů, zavedly stejná (nebo velmi podobná) formální pravidla podle severoamerické Deklarace nezávislosti a Ústavy, a přesto se vývoj obou kontinentů významně lišil. Podle Northe za to mohly neformální instituce: zatímco Severní Amerika od Britů zdědila zvyklosti odpovídající rodící se demokracii, Latinská Amerika si přenesla požadavek jednotného vyznání a strukturu totalitně řízeného byrokratického centrálně plánovaného systému. Tyto zděděné neformální instituce mají pravděpodobně vliv na různou rychlost vývoje Severní a Jižní Ameriky. Severní se během následující doby stala jedním z nejvýznamnějších ekonomických center světa, oproti čemuž vývoj Jižní Ameriky zřetelně zaostával.

⁷ pojem „omezení“ zde odpovídá běžnému užití ve standardní mikroekonomii

⁸ NORTH, D. C. *Institutions, institutional change and economic performance*, s. 91

⁹ KOUBA, K., VYCHODIL, O., ROBERTS, J. *Privatizace bez kapitálu*, s. 36

¹⁰ NORTH, cit. 8, s. 102

V této práci se pokusím ukázat význam tohoto principu v případě československé transformace z centrálně řízeného socialistického systému na tržní. K tomu je potřeba definovat, co přesně se principem *path dependency* rozumí.

1.2 Definice pojmu *path dependency*

Paul A. David definuje „proces, který je závislý na ušlé cestě“ (path-dependent process) dvojím způsobem: jednak skrze ne-ergodicitu a jednak jako stochastický proces, který ovlivňuje sám sebe v průběhu času. Nejprve vysvětlím první, tzv. negativní definici: „Řekneme, že procesy, které jsou ne-ergodické a tedy neschopné setřást ze sebe svou minulost, produkují výstupy závislé na cestě.“¹¹ Klíčovým pojmem je zde ne-ergodicita, což je pojem vypůjčený z fyziky. Ergodický ve fyzice znamená „propojený“ a to tak, že lze mezi dvěma libovolnými stavy přecházet v obou směrech. Procesy, které nás zajímají, jsou tedy ne-ergodické, neboť se u nich „zapisuje“ minulost a tedy při posunu z jednoho stavu do druhého se promění i historie procesu, což je zahrnuto v novém stavu, a nelze se tedy vrátit do původního stavu, aniž by zůstala pozměněna historie.

Druhá, pozitivní definice zní: „Stochastický, na cestě závislý proces je takový, jehož asymptotická distribuce vzniká v návaznosti na jeho vlastní historii.“¹² Tato definice je silnější, klade důraz na to, že se jedná o proces stochastický, nikoli deterministický, na což se to v intuitivních výkladech často omezuje. V takovém případě lze zařadit *path dependency* jako složku statistického modelu. Problém ovšem je, že se tento princip často týká poměrně těžko kvantifikovatelných jevů, a tak, přestože je to teoreticky možné, se do statistických výpočtů dostává těžko.

Pro zapojení do kvantitativní ekonomické analýzy je vypracována metodika založená na použití Markovových řetězců. Jako vhodný nástroj pro analýzu institucionální evoluce to navrhuji ve své slavné knize již Nelson a Winter¹³. Paul A. David to následně zařadil do svých úvah o principu *path dependency*, zprvu v rovině evoluce technologií, později institucí obecně. Způsob využití tohoto aparátu přehledně popisuje například Cristiano

¹¹ DAVID, P. A. *Path dependence, its critics and the quest for 'historical economics'*, s. 5

¹² DAVID, cit. 11, s. 5

¹³ NELSON, R. R., WINTER, S. G. *An Evolutionary Theory of Economic Change*, s. 19

Antonelli¹⁴, který vysvětluje, kdy je možné použít standardní homogenní Markovův řetězec a kdy je potřeba hledat řešení v nehomogenních řetězcích. Rozlišuje proto dva typy závislosti na minulém vývoji: *past-dependence* a *path-dependence*, přičemž ta první může být do značné míry ergodická, druhá ne. První lze definovat takto: asymptotická distribuce v čase t je závislá pouze na minulém stavu $t - 1$, kdežto druhá je závislá na celé ušlé cestě: $t - 1, \dots, t - n$. Tato distribuce je ve výše zmíněném smyslu ne-ergodická.

V případě evoluce ve smyslu *past-dependence* lze tedy teoreticky využít homogenní Markovův řetězec. Nelson a Winter toto předpokládají, přesto popisují značné potíže při stanovování pravděpodobnostního vektoru pro technologickou evoluci už jen pro ohromný rozsah množiny stavů: „Měli bychom uvažovat ‚podnikové stavy‘ coby vyjádření fyzického stavu (závod a vybavení), informačního stavu (obsah firemních dokumentů a paměti pracovníků), provozního řádu, investičních pravidel (ovlivňujících změny fyzického stavu), pravidel dokumentace (ovlivňujících změny informačního stavu), ... Měli bychom uvažovat ‚stav odvětví‘ sumarizující všechny podnikové stavy, a to podniků existujících i potenciálně vznikajících či zaniklých, společně s proměnnými životního prostředí coby funkcí času a/nebo funkcí podnikových stavů.“¹⁵ Jinak řečeno sestavit přechodové pravděpodobnosti Markovova řetězce pro evoluční vývoj je možné jen za velmi restriktivních podmínek pro velmi omezený pohled, nikoli pro evoluci jako takovou.

Princip *path-dependence* je naproti tomu v čase nehomogenní, neboli počítá s vlivem celé minulosti, nikoli jen předchozího stavu. Navíc uvažuje nekonečný prostor stavů a spojitý, nikoli diskretní čas. Taková analýza je ovšem mimo možnosti této práce.

Pro úplnost dodejme, že pojetí dynamického vývoje coby stochastického procesu (Markovova řetězce) není jediné možné. Jay Forrester například rozpracovává metodiku „zpětné vazby“ (feedback). Rozlišuje systémy na „otevřené“ a „zpětnovazební“. V otevřených systémech jsou výstupy oddělené od vstupů, minulé dění neovlivňuje budoucí. Naproti tomu zpětnovazební, či uzavřený systém „je ovlivněn vlastním chováním v minulosti. Zpětnovazební systém má strukturu uzavřené smyčky, která přenáší výsledky

¹⁴ ANTONELLI, C. *The Microdynamics of Technological Change*, s. 36

¹⁵ NELSON, R. R., WINTER, S. G. *An Evolutionary Theory of Economic Change*, s. 20

dění v minulosti dál a řídí dění v budoucnosti.“¹⁶ Forrester dále dělí zpětnou vazbu na negativní, která v cestě za nějakým cílem umožňuje „učit se z chyb“, a pozitivní, která vede k růstu, jelikož výsledek jedné akce nutí k akci další. Koncept *path-dependence*, jak je popsán zejména v pracích P. A. Davida, by spadal do druhu vývoje založeného na pozitivní zpětné vazbě.

Pro potřeby této práce se jeví jako dostatečně vhodný přístup, který Antonelli nazývá *past-dependence*, jelikož můžeme čas uvažovat jako dvousložkovou množinu, kde t je určitý moment, který nazveme „po revoluci“, a $t-1$ je moment „před revolucí“. Pro konkrétní aplikaci bude nutno dále v práci zvolit omezenou množinu stavů, která bude vyjadřovat vlastnická oprávnění před revolucí a po revoluci. K tomu je nutno nejprve tyto stavy podrobněji popsat.

¹⁶ FORRESTER, J. W. *Principles of Systems*, s. 1-5

2. Deskripce vlastnických vztahů v CPE reálného socialismu

V jednotlivých socialistických republikách a v různých etapách socialistické éry se struktura vlastnických práv lišila. V NDR, Maďarsku a Polsku například bylo možno dostat speciální oprávnění k soukromému podnikání, ale i tam to tvořilo téměř zanedbatelnou část ekonomiky¹⁷. Zcela dominantní formou vlastnictví bylo vlastnictví státní a formou podnikání bylo podnikání socialistické (v Československu tvořil v roce 1988 veřejný sektor 99,3 % ekonomiky)¹⁸. Dvěma zásadními podnikovými formami socialistického sektoru byly státní podnik a družstvo, které se lišily vznikem, zaměřením, způsobem začlenění do struktury řízení a podobou reálného výkonu vlastnických práv. Než se pustím do podrobnějšího popisu fungování těchto institucí, je nutné několik řádek věnovat obecně teorii vlastnických práv. Poté popíšu jejich výkon v socialistickém státním podniku a následně v družstvu, v obou případech budu popisovat podobu těchto institucí v Československu. Odlišnostmi v jiných zemích SVE se zabývat nebudu, základní principy v nich totiž byly v podstatě stejné.

2.1 Některé aspekty teorie vlastnických práv

Pojem vlastnictví definuje vztah mezi člověkem (vlastníkem) a statkem (objektem, informací, ...), na nějž má určité výlučné právo. S lidskou civilizací je odnepaměti spjata otázka ochrany tohoto práva a s tím související otázka, co vše vlastně do tohoto práva patří. Často se uvádí antické rozdělení na tři součásti vlastnického práva: *usus* (užívat předmět vlastnictví), *usus fructus* (užívat jeho plodů, neboli čerpat výnosy – či nést náklady – z něj plynoucí) a *abusus* (měnit formu vlastnictví, obchodovat s ním)¹⁹. Honoré A. M. rozlišuje dokonce 11 různých práv a rozšiřuje tak antické chápání například o právo stanovit svého dědice, či o právo na pocit bezpečí, že je vlastnictví trvalé (a nebude například zbůhdarma porušeno státním vyvlastněním)²⁰. János Kornai je věrný původnímu rozlišení a popisuje tři základní práva: právo řídit, nakládat s majetkem podle svých

¹⁷ KORNAL, J. *The Socialist system*, s. 84: v roce 1980 tvoří soukromá nezemědělská zaměstnanost ve Východním Německu 5,9 % celkové nezemědělské zaměstnanosti, v Maďarsku 2,9 % a v Polsku 4,9 %.

¹⁸ KORNAL, cit. 17, s. 84

¹⁹ MLČOCH, L. *Institucionální ekonomie*, s. 39

²⁰ MLČOCH, cit. 19, s. 40

rozhodnutí, právo čerpat reziduální příjem, tj. výnosy plynoucí z vlastnictví, a právo převést majetek na jiného majitele²¹. Kornai ale zároveň upozorňuje, že je nutné rozlišovat mezi „nominálními vlastnickými právy, ustanovenými v legálně platných dokumentech, a reálnými vlastnickými právy“²². Takový rozdíl nastane ve chvíli, kdy ve vlastnickém právu chybí jeden či více ze tří základních stavebních kamenů (*usus, usus fructus, abusus*). V kapitalistických ekonomikách se obvykle nominální a reálné vlastnictví neliší, v socialistických ale byla tato dichotomie, jak bude dále ukázáno, zcela charakteristická a zásadní. U vlastnictví výrobních prostředků tak mnohdy vznikl stav, kdy nominální vlastník prakticky neměl příslušná práva ke svému majetku na rozdíl od představitele státního aparátu, který těmito právy de facto disponoval, ač vlastníkem – de iure – nebyl. Tento stav je v ekonomické teorii nazýván kvazi- či krypto- vlastnictvím.

2.1.1 Šedá ekonomika a kvazivlastnická oprávnění

Kvazivlastnická struktura je podstatná ze dvou hledisek: jednak vytváří součást skryté, nelegální, tzv. šedé ekonomiky, a jednak je v dlouhém čase nositelem *path dependency* (ovšem na úrovni šedé ekonomiky). Pokusím se toto tvrzení osvětlit souběžně s tím, že ukážu, jak k pojmu *kvazivlastnictví* přistupují různí autoři, a vymezím, jak jej budu používat v této práci.

Gregory Grossman a Vladimír G. Treml, zabývající se šedou ekonomikou v Sovětském svazu, popisují, že „velmi běžnou praxí, často v měřítku celého závodu, je užívání socialistického vybavení zaměstnanci k soukromému podnikání pod fasádou socialistické práce. Takovýto krypto-soukromý provoz se odvíjí od toho, jaké zdroje ze socialistického sektoru se kradou, zda se jedná o materiál, využití strojů, využití pracovní doby, či zákazníky. Je to hlavní zdroj soukromých příjmů, zejména těch velkých.“²³ V tomto případě se tedy jedná v podstatě o zneužívání společných výrobních faktorů k vlastnímu obohacování, což autoři považují za jednu z významných příčin šedé ekonomiky. Martin Fassmann má k tomuto přístupu velmi blízko: „Pod pláštěm všeobjímajícího společenského vlastnictví tak ve skutečnosti vzniká systém individuálních (stínových)

²¹ KORNAI, J. *The Socialist system*, s. 64-66

²² KORNAI, cit. 21, s. 67

²³ GROSSMAN, G., TREML, V. G. *Measuring hidden personal incomes in the USSR*, s. 285

vlastnických práv přímo podporujících další rozvoj stínové ekonomiky.²⁴ Zároveň ale popisuje významnou součást kvazivlastnické struktury, která spočívá v klientelistické síti distribuce různých privilegií: „Zaměstnavatel se zároveň stává organizátorem mimotržních forem distribuce, tedy privilegií, které otevírají pracovníkům přístup k deficitním statkům prodávaným za výhodné ceny.“²⁵ Role těchto „mimotržních forem distribuce“, či politických privilegií je pro kvazivlastnictví klíčová. Podstatným rozdílem tohoto druhu oprávnění od vlastnictví, které známe z kapitalistického zřízení, je totiž právě to, že není založeno na právním řádu, není tedy ani vymahatelné právem, nýbrž je vymáháno politickými cestami. Lubomír Mlčoch v tomto smyslu upozorňuje, že existoval „rozdíl mezi osobním užíváním těchto privilegií – pokud se tak činilo s neformálním příkývnutím strany – a tvrdým trestáním jakékoli ekonomické kriminality, pokud byla vedena bez výše zmíněných „oprávnění“²⁶. Součástí socialistického uspořádání tedy byla struktura těchto „neformálních příkývnutí“, založená na bázi stranické nomenklatury a v podstatě působící jako klientelistická struktura uvnitř ekonomiky. Právě tento systém nomenklatury vytváří „fakticky ekonomicky vysoce nerovný, až kastovně uzavřený podíl na státním vlastnictví“²⁷. Kvazivlastnická oprávnění tedy umožňují přístup k některým vzácným zdrojům, které jsou nominálně vlastněny někým jiným, a jsou založená na síti „neformálních příkývnutí“, často klientelistické podstaty.

Jednoduchým příkladem může být vlastnictví bytů. Za socialismu byla většina bytů znárodněna a tedy formálně vlastněna státem. Rodiny získaly od státu právo „trvalého užívání bytu“, některé kolektivní subjekty zase právo „trvalého bezplatného užívání nemovitosti“²⁸. Uživací právo bylo oddělené od vlastnického, ale postupně na sebe nabalovalo další oprávnění, až instituci soukromého vlastnictví téměř nahradilo (chyběla tomu jen zákonnost). Podle Olgy Šmídové se tak dělo „komplikovaným síťováním“, takže si uživatelé bytů „reálně přivlastnili další oprávnění, která jim podle práva nenáležela, oprávnění, která formálně patřila jiným subjektům, obcím, státu, úřadům (či nikomu).“²⁹

²⁴ FASSMANN, M. *Stínová ekonomika – I (příčiny, důsledky, měření)*, s. 28

²⁵ FASSMANN, cit. 24, s. 29

²⁶ MLČOCH, L., MACHONIN, P., SOJKA, M. *Ekonomické a společenské změny v české společnosti po roce 1989*, s. 34

²⁷ MLČOCH, L. *Chování československé podnikové sféry*, s. 226

²⁸ ŠMÍDOVÁ, O. *Vlastnictví a kvazi-vlastnictví bytů za socialismu a jejich postsocialistická mutace*, s. 118

²⁹ ŠMÍDOVÁ, cit. 28, s. 119

Jedním z úkazů tohoto kvazivlastnictví byl například tzv. „nájem v nájmu“, neboli další pronájem státního bytu za úplatu k vlastnímu obohacení.

2.2 Vlastnické poměry ve státních podnicích do r. 1990

Jak už bylo psáno, v ČSSR existovaly dvě podnikové formy: státní podnik a družstvo. Nominálním vlastníkem státního podniku byl stát, přičemž se z ideologického hlediska předpokládala rovnost všech lidí: státní podniky tedy vlastnili všichni občané republiky, jednalo se o jakési všelidové vlastnictví. Lubomír Mlčoch to ale popisuje jinak, totiž jako funkci horizontálních a vertikálních organizačních struktur, které v socialistické ekonomice existovaly: „V té míře, v jaké je ekonomické rozhodování koncentrováno v centrálních státních a stranických institucích, v té míře jsou také jejich členové faktickými, reálnými ekonomickými vlastníky.“ Podobně všichni na nižších stupních hierarchického uspořádání, kteří se v nějaké míře účastní rozhodovacích procesů, jsou v této míře spoluvlastníky. Ve značné míře se to týká „kontrolní skupiny“, neboli mocenského jádra podniku, na rozdíl od řadových zaměstnanců, pro které naopak platí, že v míře, v jaké jsou „vyloučeni z reálné účasti na rozhodovacích procesech, v té míře také nejsou žádnými spoluvlastníky ‚celospolečenského‘ vlastnictví.“³⁰

V tomto smyslu disponuje reálnými vlastnickými právy v největší míře podniková kontrolní skupina (vedoucí hospodářští pracovníci, čelní straničtí a odboroví představitelé), která má dostatečnou rozhodovací pravomoc a zároveň informační monopol, týkající se plánovacích informací o produkční a nákladové funkci podniku, o inovačním potenciálu, apod.³¹ Pro kontrolní skupinu socialistického státního podniku jsou klíčové dvě skutečnosti: měkké rozpočtové omezení a tzv. sací reflex, neboli snaha o maximalizaci vstupů a to takových, jež není nutno využívat k vytváření zisku, ale k navýšení osobních příjmů. Pojem měkkého rozpočtového omezení zavedl János Kornai. Přívlastkem *měkký* myslí obecně to, že věc není podřízena pevným principům, či zákonům, ale je v nějaké míře ovlivnitelná vyjednáváním, prosbičkami, obchodem něco za něco, apod. Socialistické firmě, když překročila své rozpočtové omezení, vždy přišla nějaká „pomoc zvnějšku“. Kornai rozlišuje čtyři typy: „měkká subvence“ (peněžní příspěvek, který není nijak

³⁰ MLČOCH, L. *Chování československé podnikové sféry*, s. 225

³¹ viz MLČOCH, cit. 30, s. 138

pravidelný, pevně stanovený, ale je výsledkem vertikálního vyjednávání), „měkké zdanění“ (opět věc vyjednávání, tentokrát v otázce placení daní), „měkký úvěr“ (podnik mohl u banky „vyškemrat“ úvěr, prodloužení splatnosti, apod.) a „měkké administrativní ocenění“ (podnik mohl ovlivnit nastavení cen)³². V tomto prostředí měkkého rozpočtového omezení podnik usiloval o maximalizaci zdrojů všemi možnými cestami, což se dnes vtipně nazývá „sacím reflexem“. Kontrolní skupina socialistického podniku přitom neměla zájem na maximalizaci účetně vykázaného zisku podniku, protože z toho pro ni neplynul žádný velký prospěch (naopak vysoký zisk přiznaný plánovací kanceláří znamenal do budoucna vyšší plán, což bylo v přímém rozporu se zájmem podniku). Lubomír Mlčoch ve své podrobné studii píše, že „skutečný ‚zisk‘, o který usiluje podniková koalice a zejména její ‚kontrolní skupina‘, je skryt v celé řadě – často i zcela nečekaných – nákladových položek.“³³ Jedná se zejména o mzdové náklady, včetně co nejvyššího mzdového rezervního fondu (určeného k dodatečnému přerozdělování), a dále o „ostatní osobní výdaje“ a další rezervy, například na „cestovné, pohoštění, propagaci, nákladové rezervy, z nichž je možno čerpat prostředky na zlepšení pracovního prostředí, vybavení kanceláří atd.“ Mlčoch u tohoto pojetí „skutečného zisku“ kontrolní skupiny upozorňuje, že „pokud má něco společného s bilančním ‚účetně vykázaným ziskem‘ podniku, pak je to skutečnost, že je s ním v přímém rozporu.“³⁴ Zvyšuje-li kontrolní skupina osobní zisky skrze podnikové náklady, nutně tím snižuje zisk podniku.

Z různých odhadů rozsahu stínové ekonomiky v éře socialismu se zdá, že se jednalo o problém principiální, protože to vedlo k nízké efektivnosti ekonomiky jako celku, spíše než že by se takto v absolutních částkách „rozkradlo“ enormní množství majetku. Martin Fassmann odhaduje, že se ze společenského majetku ročně rozkradlo 0,7-1,4 mld. Kčs, což je výrazně menší podíl na celkových nelegálních příjmech, než v některých jiných oblastech, jak ukazuje následující tabulka.

³² KORNAL, J. *The Socialist System*, s. 140-142

³³ MLČOCH, L. *Chování československé podnikové sféry*, s. 84-85

³⁴ MLČOCH, cit. 33, s. 85

Rozsah nelegálních příjmů v odhadu z r. 1988		
Typ příjmu v mld. Kčs ročně	spodní hranice odhadu	horní hranice odhadu
okrádání spotřebitelů	4,8	5,3
z toho: obchod a restaurace	3,0	3,3
služby	0,8	1,0
rozkrádání společenského majetku	0,7	1,4
úplatky, pozornosti, spekulace	6,92	8,41
z toho: zdravotnictví	6,0	7,0
ubytování a cestovní ruch	0,45	0,7
obchod	0,07	0,11
ostatní (byt. hospod.)	0,4	0,6

zdroj: M. Fassmann, 2003

Specifickou formou státního podniku byl státní statek, hospodařící na poli zemědělské (příp. lesnické) výroby. Svým zaměřením byl podobný JZD, ale z pohledu vlastnických práv byl odlišný. Vráťím se k rozdílu mezi nimi až po stručném popisu družstev.

2.3 Vlastnické poměry v družstvech do r. 1990

Družstvo, jakožto seskupení jednotlivých podnikatelů (zemědělců, řemeslníků,...) za účelem lepší konkurenceschopnosti, není žádným specifikem socialistické éry. Tradice družstevnictví u nás sahá hluboko do 19. století. Socialismus ale zbavil tuto podnikatelskou formu dobrovolnosti. Nevstoupit do družstva, zejména v zemědělství, bylo velmi rizikové. Takový rolník totiž mohl být prohlášen za „kulaka“, neboli „vesnického boháče“, a takto označen dle zákona sankcionován a to i odsouzením do vězení. Tak vznikala v 50. letech „jednotná zemědělská družstva“ (JZD) tzv. kolektivizací, která si přes výše uvedené praktiky zachovala háv dobrovolnosti: rolníci více méně dobrovolně (na rozdíl od majitelů obchodních podniků, které byly prostě zestátněny) vložili své výrobní prostředky (pozemky, zemědělskou infrastrukturu, stroje, zvířata) k družstevnímu „užívání“ a nominálně vlastníky zůstali. Reálně však o vlastnické právo, tak jak bylo výše definováno, už nešlo, jelikož vlastníci nemohli se svým majetkem svobodně nakládat, ani užívat jeho výnosů. Charakteristický je přitom i samotný fakt, že na katastrálním úřadě se od té doby u pozemků neevidoval vlastník, ale subjekt, který je měl v užívání, tedy JZD. Rolníci o soukromé pozemky nepřišli úplně zcela (i tím se družstevní poměry lišily od státních podniků): každý člen JZD měl právo na svůj malý kousek zemědělské půdy, tzv.

záhumenek. Nesměl však přesahovat 0,5 ha. V poměru k výměře zemědělské půdy připadající družstevnímu užívání šlo tedy o zcela mizivé procento (například v Libereckém okrese tvořily k 1. 1. 1990 záhumenky 2 % zemědělské půdy obhospodařované družstvy³⁵).

Dalším specifikem JZD oproti státním podnikům byl o něco volnější poměr k plánu. Většina produkce sice byla řízena plánovým centrem, nicméně stále tu byl prostor k vymýšlení nových využití výrobních kapacit v tzv. „přidružených výroбах“. Jednalo se o všechno možné: od výroby strojního zařízení pro družstvo, textilu, přes těžkou kovovými až po technologický vývoj a výrobu počítačů, jak tomu bylo ve slavném JZD Slušovice. Tento prostor k vlastní seberealizaci byl dobrým podhoubím pro užší (oboustranně výhodnou) spolupráci s místními stranickými funkcionáři, což prakticky vytvářelo klientelistické struktury, jak o nich bylo pojednáno teoreticky v dřívějších kapitolách.

Přidružené výroby byly často jedinou skutečně ziskovou součástí družstevní činnosti, proto se také po revoluci obvykle jako první osamostatňovaly a transformovaly na obchodní společnosti. Významným motivačním faktorem zde bylo to, že zisk neodcházel do státní kasy, ale zůstával v družstvu. Opravdu zisková JZD se proto ve výsledku soustředila na původní zemědělskou výrobu jen minimálně a těžiště svého podnikání měla v přidružených výroбах, jako např. již zmiňované JZD Slušovice. Příkladem tohoto stavu může být JZD Bílá na Liberecku, kde se zisk z výroby rukavic a polštářů pohyboval ročně okolo 6 mil., kdežto rostlinná i živočišná výroba končily oboje ve ztrátě přibližně 2 mil³⁶. Tam, kde přidružené výroby nevynahradily ztrátovou zemědělskou výrobu, se ztráta dorovnávala ze státního rozpočtu. I zde tedy figurovalo měkké rozpočtové omezení. János Kornai uvádí, že investice do družstevního sektoru tvořily velkou položku státního rozpočtu, „což je navíc doklad toho, že družstva byla kvazi-státními podniky.“³⁷ Pro nás je to doklad zejména toho, jak byla vlastnická práva vskutku nejednoznačná. Pozemky, nemovitosti, stroje i zvířectvo byly z převážné části nominálně vlastněny fyzickými

³⁵ Sektorové přehledy o plochách kultur k 1. 1. 1990 pro Liberecký okres (dostupné na Katastrálním úřadě Liberec)

³⁶ z interních podnikových zdrojů

³⁷ KORNAI, J. *The Socialist System*, s. 135

osobami, tj. družstevníky; nad družstvy jako takovými měl zas v mnoha případech vlastnickou kontrolu de facto stát, resp. jeho odpovídající lokální buňka.

2.4 Situace na poli zemědělské výroby: státní statek vs. JZD

Podle údajů evidence nemovitostí, vedené orgány Českého úřadu geodetického a kartografického, bylo na konci roku 1989 v ČSSR celkem 4 296 440 ha zemědělské půdy.

Rozdělení zemědělské půdy dle sektoru			
hospodařící subjekt	počet	výměra (ha)	%
organizace socialistického sektoru	47 177	4 075 965	95
z toho státní statky	174	1 089 432	25
JZD	1 024	2 622 023	61
jiné (školní statky, plemenářské org., aj.)	45 979	364 510	9
soukromý sektor	597 223	167 910	4

zdroj: Statistická ročenka ČÚGK k 1. 1. 1990

Z uvedených údajů vyplývá, že socialistický sektor hospodařil na drtivě většině zemědělské půdy a to převážně v rámci JZD. Státní statky se nacházely hlavně v pohraničí na pozemcích získaných konfiskací po odsunu Němců po 2. světové válce (v Libereckém okrese, který patří mezi ty hraniční, tak 3 státní statky zabíraly 64 % zemědělské půdy, kdežto 6 JZD jen 21 %). Státní statek se od JZD lišil zejména formou vlastnictví: zatímco JZD držela většinu nemovitostí včetně půdy jen v užívání, ve státním statku bylo vše vlastněno státem. Některé státní statky vznikly již v 50. letech, většina však vznikala spojováním krachujících JZD. Vlastnická oprávnění se řešila skrze tzv. „darovací nabídky“: vlastníci (již dávno kolektivizovaných) pozemků byli zváni na okresní národní výbor a přesvědčováni, aby podepsali „darovací nabídku“ a darovali tak „svůj“ pozemek státu.

2.5 Dílčí shrnutí

V otázce vlastnictví výrobních prostředků za reálného socialismu vznikla dichotomie. Na jedné straně stálo ideologicky a právně zaštitěné „celospolečenské vlastnictví“ státních podniků a nezrušené nominální právo bývalých vlastníků v případě družstev. Na druhé straně ovšem stály subjekty, které reálně disponovaly oprávněními, tvořícími dle teorie vlastnických práv to, co nazýváme vlastnictvím. V největší míře šlo o kontrolní skupiny

jednotlivých podniků, ale v čím dál menší míře i o všechny nadřazené stranické jednotky v hierarchické struktuře. Nakládání s majetkem v případě družstev bylo upraveno právem užívacím, které bylo tehdejší legislativou přímo nadřazené nad právo vlastnické. Pro oddělení nominálního vlastnictví od reálného je zaveden pojem kvazivlastnictví. Výkon „kvazivlastnických práv“ spadá do oblasti šedé ekonomiky, nicméně v reálném socialismu se nejednalo o fenomén okrajový, nýbrž naprosto určující. Dobře patrné je to na (kvazi)vlastnictví zemědělské půdy v rámci JZD. Těmto družstvům se proto budeme blíže věnovat i v následující části, jejímž cílem bude ověřit vliv kvazivlastnických struktur, s nimiž tato země vstupovala do ekonomické transformace, a skrze to posoudit význam principu *path dependency* v ekonomické analýze. JZD hospodařila na 61 % zemědělské půdy v České republice a to na pozemcích, které jim – nominálně vzato – z převážné části nepatřily. V užívání měla i většinu hospodářských budov a dokonce i zvířectva. Původní vlastníci však po 40 letech odtržení od svých pozemků nebyli v produktivním věku, byli-li vůbec naživu, a jejich dědicové se často od zemědělského života vzdělili.

3. Moment institucionálního zlomu a transformace vlastnických práv

Institucionální změna může probíhat kontinuálně v dlouhém čase, nebo zlomově v průběhu období relativně krátkého. V prvním případě se instituce vyvíjejí postupně a jejich vývoj tak může připomínat biologickou evoluci. Příkladem tohoto typu institucionální změny je vývoj západní Evropy ze středověkých absolutistických monarchií k novověkým demokratickým zřízením. Vývoj české demokracie po pádu komunistického režimu v r. 1989 je ale příkladem druhého typu: zlomové, diskontinuitní změny. Přestože cíl byl v obou případech stejný: kapitalistické, demokratické zřízení, tempo změn bylo výrazně odlišné. János Kornai to vysvětluje souhrou pěti okolností³⁸. Nejpodstatnější z nich je jednoznačně vliv zahraničí, kde už toto zřízení bylo vytvořené, tedy zejména západní Evropy a severní Ameriky. Jednak od nich bylo možné „opisovat“, inspirovat se, jednak nás podporovali zahraničními investicemi a to mnohdy i podmíněnými splněním nějakých podmínek (např. úvěry od MMF). Mezi další okolnosti Kornai řadí to, že se jednalo o rekonstituci (v historické paměti zemí SVE už demokratické zřízení bylo zapsáno – i to je vliv principu *path dependency*), dále neexistoval v podstatě žádný odpor, žádná opozice vůči revolučním plánům, na rozdíl od zdoluhavého přerodu ze středověké společnosti byla zrušením komunistického režimu lidem naráz odstraněna překážka spontánní podnikavosti, a v neposlední řadě se od doby středověku zrychlil průběh změn ve společnosti obecně.

Rychlost institucionální proměny spolu s nenásilností jsou určitě důvodem k hrdosti, Kornai z těchto důvodů nazývá transformaci zemí SVE jako „bezpříkladně úspěšný příběh“³⁹. Zároveň ale popisuje několik faktorů, které jsou naopak důvodem ke zklamání. Tyto důvody lze s jistým zjednodušením rozdělit na dva typy. První lze popsat jako deziluzi z tržního systému. Představy o něm byly jako světlo bez stínu, skutečnost ale vypadala odlišně: prohloubila se nerovnost (dle Giniho koeficientu), zmizela pracovní jistota (objevila se hrozba nezaměstnanosti), apod. Druhým typem je zviditelnění (a možná prohloubení) některých negativních rysů společnosti. Zejména je v tomto ohledu podle Kornaie vlivná všudypřítomná korupce, která ve starém režimu nebyla vidět tolik, jako v

³⁸ KORNAI, J. Velká transformace střední a východní Evropy: úspěch a zklamání, s. 445-446

³⁹ KORNAI, cit. 30, tamtéž

novém. Kornai na průzkumech L. Halmana ukazuje, že důvěra v Parlament a ve veřejnou správu je v 8 post-komunistických zemích SVE výrazně menší než v 15 zbylých členech EU⁴⁰. (Halman v r. 2001 vypočetl „procento důvěřujících“ a ukázal, že Parlamentu takto důvěřovalo 29,3 % populace zemí SVE a 39,1 % obyvatel zemí EU-15. Česká republika je v tomto průzkumu téměř na dně s 12,2 % důvěřujících.)

Tento fakt koresponduje s již citovaným tvrzením D. Northe, že největším problémem rychlé diskontinuitní institucionální změny je to, že se takto rychle mohou změnit instituce formální, ale neformální nikoli. V této části proto bude kladen důraz na popis setrvačnosti neformálních vztahů (zejména výše popsaných podob kvazivlastnictví) a jejich vlivu ve vývoji tržní ekonomiky. Nejprve se pokusím v základních bodech charakterizovat období nejbližších let po revoluci z hlediska transformace vlastnických vztahů. Důraz při tom bude kladen na změny formálních struktur. Základní porozumění tomu, co se dělo v tomto období, je spolu se znalostí předrevolučních poměrů nutným předpokladem pro hledání projevů *path dependency*, čemuž bude věnován zbytek této části. Pro konkretizaci bude využit zemědělský sektor a otázka vývoje vlastnických a kvazivlastnických vztahů v bývalých JZD.

3.1 Od předprivatizační agónie ke změnám formálních struktur

Do konce roku 1991 ještě většina podniků a družstev fungovala podle předrevolučních pravidel. Privatizační programy se v této době postupně vytvářely. Výjimkou byly aukce v rámci malé privatizace (viz níže), které v převážné míře probíhaly již v roce 1991. První vlna velké privatizace probíhala především v průběhu roku 1992, druhá vlna až od roku 1993. Mezi ukončením centrálního plánování a privatizací tedy ve většině případů bylo až několikaleté období, v němž bylo chování podniků v podstatě „neřízené“ a kdy vlastnické poměry mnohdy nebyly pořádně definované. Proto se tomuto období říká „vlastnické vakuum“ či „předprivatizační agónie“. Zároveň se nazývá „spontánní privatizací“, což zase poukazuje na rozšířené neetické až zločinné praktiky nabývání majetku. L. Mlčoch popisuje, jak se s touto situací vlastnického vakua vyrovnala vedení státních podniků.

⁴⁰ KORNAI, J. Velká transformace střední a východní Evropy: úspěch a zklamání, s. 451 a 460

Rozlišuje několik typů⁴¹: v dobrých případech manažeři dál plní bez velkých ambic každodenní rutinu a čekají, co se stane, či dokonce věrně podnik opatrují a „čekají na příchod nového pána“. V horších případech je podnik manažerem či kontrolní skupinou v podstatě zlikvidován a majetek převeden nevýhodnými obchody do vlastnictví k tomu účelu založených soukromých podniků, či je podnik doveden téměř k bankrotu a pak během privatizace odkoupen za nepoměrně malou cenu. K těmto praktikám se později ještě vrátíme, je ale důležité upozornit, že privatizace nezačala jaksi okamžitě po revoluci, ale předcházelo jí relativně dlouhé období, které je potřeba zkoumat též.

Přestože se situace v jednotlivých tranzitivních zemích lišila (jak přijímanou legislativou, tak vstupními podmínkami – například v Maďarsku a v Polsku probíhaly mnohé tržně orientované reformy už před rokem 1989), určité období špatně definovaných vlastnických poměrů nalezneme všude. David Stark a László Bruszt například popisují maďarskou podobu spontánní privatizace, v níž klíčovou roli sehrály „podnikové rady“, specifická podniková mocenská buňka založená na reformním Zákoně o podnikových radách z roku 1984. Původním záměrem bylo odebrat některá vlastnická oprávnění ministerstvům a vložit je do rukou k tomu účelu vytvořených podnikových rad. Po umožnění zakládání vlastních podniků v roce 1989 byla nicméně tato vlastnická oprávnění rozšířeně využívána k převodům majetku do vlastních firem.⁴²

3.1.1 Změna formálních struktur: právní základna privatizace

Podobou české cesty privatizace, tedy převodu majetku ze státního vlastnictví do soukromého, jejím průběhem a výsledky se zabývá nespočet vědeckých prací⁴³. Zde pouze uvedu několik základních charakteristik.

Privatizace v ČSFR (a později České republice) byla rozdělena na tři hlavní proudy: restituci, malou privatizaci, která měla nejčastěji podobu veřejných aukcí a týkala se menších provozních jednotek, většinou oddělených od velkých státních podniků, a velkou privatizaci, v níž se rozhodovalo o největších podnicích a je spojena s metodou kuponové

⁴¹ MLČOCH, L. The Ethical dimension of the reestablishment of private property in the Czech Republic, s. 159-161

⁴² STARK, D., BRUSZT, L. *Postsocialist Pathways*, s. 58-59

⁴³ např. RICHTER, T.: Kuponová privatizace, ŠVEJNAR, J. a spol.: Česká republika a ekonomická transformace ve střední a východní Evropě.

privatizace. Kromě toho existovaly programy na transformaci družstev (určující pokračovatele v družstevní činnosti jako vlastníka družstevního majetku) a převod státního majetku městům a obcím. V následující tabulce je přehled hodnoty majetku, jenž byl privatizován jednotlivými cestami:

Rozsah privatizovaného majetku k 31. 12. 1993	
Způsob privatizace	Odhadovaná hodnota majetku (v mld. Kč)
Restituce	75 – 125
Malá privatizace	30*
Velká privatizace	872
Převod do majetku měst a obcí	350**

zdroj: J. Kotrba, 1997 (vychází ze zdrojů MSNMP ČR a ČSÚ)

* Jedná se o výslednou dražební cenu, vyvolávací byla 21 mld. Kč.

** Dalších 30 mld. Kč připadlo obcím v rámci velké privatizace.

Pravidla malé privatizace byla jednoduchá: příslušné státní orgány určily provozní jednotky některých státních podniků, které byly draženy ve veřejné dražbě. Do ní se mohl při složení dražební jistoty ve výši 10 % dražené jednotky účastnit kdokoli⁴⁴. Velká privatizace probíhala na základě schválených privatizačních projektů. Subjekty k privatizaci určovala vláda. Privatizační projekt mohl podat kdokoli, zakladatelské ministerstvo pak vybíralo nejlepší z nich a schvalovala jej vláda. Součástí privatizačního projektu byly kromě popisu privatizovaného podniku i návrhy, jestli má být privatizován vcelku či po částech a skrze jakou z možných privatizačních metod⁴⁵ (drtivá většina byla převedena na akciovou společnost a akcie byly dále distribuovány – nejčastěji kuponovou metodou⁴⁶). Družstva se transformovala na základě transformačních projektů, vypracovaných samotným družstvem nebo pověřenou právnickou či fyzickou osobou. V transformačním projektu muselo být vyčísleno čisté jmění družstva (jmění očištěné o restituční nároky), vyjmenovány oprávněné osoby a vypočítány výše jejich nároků na podíl čistého jmění. K transformačnímu projektu musel být dále přiložen návrh, jestli má

⁴⁴ Zákon č. 427/1990 Sb., o převodech vlastnictví státu k některým věcem na jiné právnické nebo fyzické osoby

⁴⁵ Zákon č. 92/1991 Sb., o podmínkách převodu majetku státu na jiné osoby

⁴⁶ podrobněji viz KOTRBA, J. Privatizační proces v České republice: aktéři a vítězové, s. 137-141

družstvo působit dál, nebo má být převedeno na jednu či více jiných právnických osob. Schvalovala ho valná hromada složená ze všech oprávněných osob.⁴⁷

3.2 Vliv neformálních struktur na průběh privatizace

Princip *path dependency* je možné v otázce vlastnictví výrobních prostředků stopovat ve třech oblastech, kterým se v následujících podkapitolách budu postupně věnovat:

1. Využití příležitostí plynoucích z mocenského postavení bývalých nomenklaturních elit, privatizace jakožto „legalizace“ kvazivlastnických práv v novém právním řádu.
2. Setrvačnost kvazivlastnických podob nakládání s majetkem na úkor oprávněných (formálně stanovených) vlastníků, zejména protahováním restitucí.
3. Přenesení některých čistě neformálních institucí: zvyklostí a pravidel vzájemné interakce z doby centrálně plánovaného zřízení.

K obecným postřehům v této části připojím i poznatky ze dvou bývalých družstev z Libereckého kraje: JZD Bílá (dnes je kromě samotného likvidovaného družstva jediným následovníkem Agro Bílá, a.s.) a JZD Jenišovice (to se postupně rozpadlo na desítky subjektů, já jsem komunikoval s představitelem dvou: Nisa – Union, s.r.o. a Kopanina, a.s.). Klíčem pro výběr těchto dvou družstev byl zejména odlišný průběh transformace: na jedné straně velmi poklidná a přehledná transformace v JZD Bílá, na druhé divoká a značně nepřehledná transformace JZD Jenišovice plná neurovnaných účetních závazků.

3.2.1 „Legalizace“ kvazivlastnických oprávnění

Období „vlastnického vakua“, které nastalo po revoluci zhroucením původních formálních struktur, nebylo s přihlédnutím ke kvazivlastnickým podobám majetkových práv tak docela vakuem. Kontrolní skupiny státních podniků dále držely právo řídit majetek, nakládat s ním dle svých rozhodnutí (tj. ono *usus*, podstatná složka vlastnického práva), neboli vést takové obchody, které uznaly za výhodné. S nově vzniklou možností zakládat soukromé podniky se poněkud proměnila optimalizační úloha jednotlivců v kontrolních skupinách: osobního zisku mohli nejlépe dosáhnout obchody mezi vlastními podniky a státními podniky, jež řídili, takové, které byly vysoce výhodné pro soukromý podnik, ovšem nevýhodné pro státní podnik. Lubomír Mlčoch tento model nazývá „Dvojčata“ či

⁴⁷ Zákon č. 42/1992 Sb., o úpravě majetkových vztahů a vypořádání majetkových nároků v družstvech

„Pijavice“⁴⁸. Podobné typy her pokračovaly i v průběhu velké privatizace. Podrobně je popisuje Jitka Roberts⁴⁹.

Stejně praktiky bylo možné docela dobře využít i v případě družstev. Několik příkladů z vlastní empirické rešerše uvádí Nigel Swain, kupříkladu popisuje družstvo, jehož předseda „se s pomocí právníka pustil do převodů družstevního majetku do soukromého podniku, který sám založil, unikaje kontrole tím, že si dopředu dosadil do představenstva (které rozhoduje v době mezi konáním členských schůzí) své známé. Nakonec družstvo opustil a přesvědčil obyvatele jedné z vesnic, kde družstvo hospodařilo, aby pronajali své pozemky – sady, které byly pro družstvo nejvýznamnější – jeho vlastní firmě.“⁵⁰ Převody majetku často vedly přes několik firem, nebyly vždy tak přímočaré, jak to z dosavadního popisu vypadá. Ilustraci toho, jak tyto praktiky mohly v praxi vypadat, nabízí poměrně dobře popsání podezření nad obchody slavného JZD AK Slušovice s kovovými paletami, přestože vyšetřování tehdy nevedlo k žádným výsledkům⁵¹. Jedním z předmětů vyšetřování⁵² byly právě i obchody s kovovými paletami v hodnotě 1590,- Kčs, které byly z JZD Slušovice prodány nad cenou a přes další čtyři podniky se dostaly zpět do JZD Slušovice, avšak již za cenu 3800,- Kčs. Jen těmito rychlými manévry mělo družstvo přijít o 6 milionů Kčs⁵³ a výrobní družstvo Beta, jedna z mnoha firem založených lidmi ve vrcholných pozicích v JZD Slušovice, mělo získat okolo 3 milionů Kčs.

Vedle těchto praktik převádění majetku ze státních či kolektivních podniků do soukromých je tématem „legalizace“ kvazivlastnických práv i využití „mocenského“ kapitálu, neboli klientelistických struktur nomenklaturních činitelů, jak byly výše definovány. Správné

⁴⁸ MLČOCH, L. The Ethical dimension of the reestablishment of private property in the Czech Republic, s. 159-161

⁴⁹ ROBERTS J. Privatizační a úvěrové hry v průběhu velké privatizace. In KOUBA, K., VYCHODIL, O., ROBERTS, J. *Privatizace bez kapitálu*

⁵⁰ SWAIN, N. Decollectivization politics and rural change in Bulgaria, Poland and the former Czechoslovakia, s. 15

⁵¹ Což je zapříčiněno patrně machinacemi ve vyšetřovacích komisích.

⁵² Dalším prověřovaným faktem byl například nepoměr v hospodářských výsledcích za roky před revolucí a po ní (zisk 835 milionů v r. 1989 proti ztrátě 460 milionů v r. 1990).

⁵³ O těchto podezřeních je možné se dočíst například v poslaneckých interpelacích S. Devátého (FS ČSFR, tisk 577 z 4. 4. 1991) či J. Honajzera (ČNR, tisk 244 z 9. 4. 1991). Tím, že následná šetření v podivných mocensko-politických bojích v podstatě nedospěla k pořádným výsledkům, jsou tato podezření dodnes věcí nedořešené kontroverze (představitelé bývalého JZD Slušovice a zároveň dalších desítek obchodních společností, skrze něž tyto obchody měly probíhat, celou věc interpretují jako politický komplot několika poslanců a prezidenta Havla zaměřený k likvidaci úspěšného socialistického družstva).

vazby mohly mít kupříkladu vliv na to, zda privatizační projekty budou přijímány jako nejlepší nebo ne. Udržení vlivných pozic přitom nebylo výjimečné, jak plyne z výzkumu Lucie Cviklové: ze 122 dotazovaných respondentů bývalé okresní nomenklatury si do konce roku 2001 třetina (40) udržela status quo. 23 % (28) dokonce na kariérním žebříčku vystoupalo⁵⁴.

Ve zkoumaných družstvech se k jasné vykazatelným úkazům tohoto typu dostává pochopitelně těžko (byly-li vůbec přítomny). Přesto lze na případu JZD Jenišovice ukázat alespoň významný typ motivace pro toto jednání a tou je vyhnutí se závazkům. Velmi charakteristický pro transformovaná družstva byl totiž enormní nárůst dluhů, zapříčiněný zejména přetrvávající neefektivitou zemědělské výroby v souvislosti s omezením hrazení ztrát ze státního rozpočtu a osamostatňováním velkých přidružených výroby. Předseda ZD Jílové, jednoho z družstev vzniklých přímo rozpadem bývalého JZD, vydražil pohledávku v hodnotě 15 mil. Kč za cenu nepoměrně menší (obvykle se uvádí, že Česká konsolidační agentura – ČKA – prodávala pohledávky v průměru za 10 % jejich nominální hodnoty) v dražbě ČKA jménem své soukromé firmy Nisa – Union, s.r.o.. Koupil si tak dluh svého ZD Jílové, který poté své soukromé firmě proplatil. Ve výsledku se zbavil dluhu a zároveň úspěšně převedl peníze z družstevního vlastnictví do soukromého.

3.2.2 Udržení kvazivlastnických forem nakládání s majetkem

Příkladem tohoto typu *path dependency* může být otázka restitucí po bývalém JZD Bílá. Po založení akciové společnosti Agro Bílá, a.s., se majetek družstva rozhodnutím členské schůze přesunul do akciové společnosti a v původním JZD zůstal jen majetek určený k urovnání zbylých restitučních nároků a závazků k oprávněným osobám. Správní budova Agro Bílá, a.s. ovšem dodnes stojí na pozemku ZD Bílá, tedy pozemku určeném k vyrovnání se s oprávněnými osobami⁵⁵. To, že hospodářské budovy stojí na soukromých pozemcích, je v oblastech působení bývalých JZD jev zcela běžný – je způsobený nadřazením práva užívacího nad vlastnické socialistickou legislativou. Je to nicméně pěkný příklad toho, jak může dodnes kvazivlastnické „užívací“ právo být silnější, než nominálně vlastnické.

⁵⁴ CVIKLOVÁ, L. *Politické a společenské postavení bývalých československých nomenklaturních elit v období tzv. normalizace*, s. 37

⁵⁵ zdroj: *Knihy nemovitostí*

Hlavní dopad měla ale tato setrvačnost na začátku devadesátých let. Různé kauzy s protahováním restitucí se běžně objevovaly v médiích. V listopadu 1992 dokonce pětice poslanců navrhovala takzvaný „sankční zákon“⁵⁶, který měl doplnit již existující legislativu hrozbou sankcí při neplnění závazků vyplývajících z restitučních nároků oprávněných osob. Takové sankce totiž v původních zákonech nebyly stanoveny a družstvům se proto v mnohých případech vyplatilo nároky nevypořádávat a dál využívat svého užívacího práva. Zákon nakonec nebyl přijat, mimo jiné proto, že by tak stát přiznal, že není schopen účinně uvést v život dva roky staré platné předpisy.

Odhadnout rozsah majetku, který není dodnes vyrovnán, není snadné. Je totiž potřeba rozlišit dvě formy vyrovnání: restituci státem znárodněného majetku a vypořádání nároků oprávněných osob na majetek užívaný družstvem. První forma se týká zejména státních statků a lze ji vyčíslit snadno: restituce má na starosti Pozemkový fond České republiky a dle jejich výroční zprávy z r. 2010 je z 19 015,34 mil. Kč přijatých nároků vypořádáno 18 049 mil. Kč, tedy 94,9 %⁵⁷. Jednoznačnost tohoto údaje komplikuje jednak to, že 1 310,58 mil. Kč bylo vypořádáno postupem nároků na Ministerstvo zemědělství a na podniky lesů a o skutečném předání oprávněným osobám to tedy nevypovídá, a jednak to, že Pozemkovému fondu ještě zbývá převzít od státu nároky ve výši cca 2 000 mil. Kč, o dalších (blíže neodhadnutých) postupně rozhodují okresní pozemkové úřady.

Druhá forma, tedy vypořádání náhrad oprávněným osobám za majetek vložený do družstva, je v podstatě nevyčíslitelná, protože je v současnosti záležitostí mezi družstvy a fyzickými osobami. Žádné souhrnné údaje k dispozici nejsou, přestože odhad jejich výše by mohl být zajímavý. Obvyklým řešením z hlediska družstev je postup, jaký zvolilo i ZD v Bílé: vytvoření nové, od těchto nároků očištěné obchodní společnosti, převedení zdravého kapitálu a vyhlášení likvidace starého družstva, zatíženého nevyřešenými nároky oprávněných osob.

⁵⁶ Návrh na vydání zákona České národní rady o sankcích za nedodržení obecně závazných právních předpisů při transformaci zemědělství v družstvech a nápravě majetkových křivd v oblasti úpravy vlastnických vztahů k půdě a jinému zemědělskému majetku, zvláště pak zákonů č. 229/1991 Sb., o úpravě vlastnických vztahů k půdě a jinému zemědělskému majetku, zák. č. 42/1992 Sb., o úpravě majetkových vztahů a vypořádání majetkových nároků v družstvech, ve znění pozdějších změn a doplňků. ČNR, tisk 108 z listopadu 1992.

⁵⁷ Výroční zpráva o činnosti Pozemkového fondu České republiky za rok 2010, s. 15, 18. Údaj vznikl spočtením částek za vypořádání nároků na náhrady a vypořádání nároků za nevydané pozemky.

3.2.3 Dědictví zvyklostí a struktur jednání

Třetí oblast *path dependency* v případě družstev se projevuje na úrovni komunikace jednotlivých družstevníků, způsobu řízení, či vzájemné důvěry. Osobně považuji tuto oblast za nejvýznamnější (ačkoli je nejméně zřejmá a prokazatelná), a to proto, že se zatím jeví jako nejtrvalejší. Družstevnictví není ve světě ojedinělá podniková forma a má své podstatné přednosti a opodstatnění. Zakládá se na myšlence kolektivně spravovaného majetku a trochu se tím vymyká čistě tržnímu chápání vztahů. Spolupráce tu totiž není motivována tržními vazbami, ale prostě společným cílem. U nás je ale tato myšlenka komunistickou zkušeností znevěhodněna, dalo by se říci, že je podlomen jakýsi nutný „smysl pro spolupráci“. Lze to ilustrovat na případu JZD Bílá: většina předrevolučních družstevníků a oprávněných osob své podíly buďto okamžitě zpeněžila (například stav krav klesl z 663 v r. 1992 na 350 v r. 1995, podobné úbytky zvířectva lze vyčíslit na celonárodní úrovni⁵⁸), nebo zůstala k družstvu ve vztahu pronajímatele půdy. Zbylí družstevníci chápali své členství zejména jako zdroj nároku na různé naturální příjmy, což pro vedení družstva znamenalo zátěž v podobě neustálého vyjednávání. To byl také jeden z důvodů, proč se v r. 2000 rozhodli založit akciovou společnost a družstevníkům rozdat akcie – ty totiž jasně omezují jejich působnost.

Mezinárodní srovnání podob současného družstevnictví by si zasloužilo samostatnou studii. Existují nicméně práce, které popisují „ideální typy“ kolektivního vlastnictví, zejména od nedávné nobelistky Elinor Ostrom. Na několika příkladech (švýcarských pastvin, japonských lesů a zavlažovacích systémů ve Španělsku a Filipínách) dokazuje, že může dlouhodobě fungovat jistý druh „komunálního vlastnictví“ a popisuje podmínky jeho fungování, aby bylo efektivní a nevedlo k obvyklému „vytěžení“ společného zdroje. Těmi jsou zejména jasná pravidla (způsobu čerpání společného zdroje, způsobu řešení sporů, aj.).⁵⁹ Těmto formám je ovšem naše zemědělské družstevnictví v současnosti zjevně vzdáleno.

⁵⁸ viz Příloha 1

⁵⁹ viz OSTROM, E. *Governing the Commons*.

3.3 Aplikace formální analýzy na projevy path dependency pro vyhodnocení jejich významnosti v ekonomickém vývoji

V obecnosti můžeme uvažovat nekonečnou množinu stavů \mathcal{S} obsahující všechny možné podnikové stavy, přičemž rozlišujeme různé právně stanovené podnikatelské formy, různou velikost (co do vlastněných aktiv) a podobu reálné distribuce vlastnických práv. Teoreticky je lze uspořádat do Markovova řetězce $X_n, n \geq 0$ a pak pro každé $x, y \in \mathcal{S}$ máme přechodové pravděpodobnosti

$$P(x, y) = P(X_1 = y | X_0 = x).$$

Ovšem jednak lze těžko vyčíslit přechodové pravděpodobnosti pro nekonečnou množinu stavů a jednak víme, že evoluce institucí je v čase nehomogenní a tedy i kdybychom je vyčíslili, platí jen pro jeden okamžik.

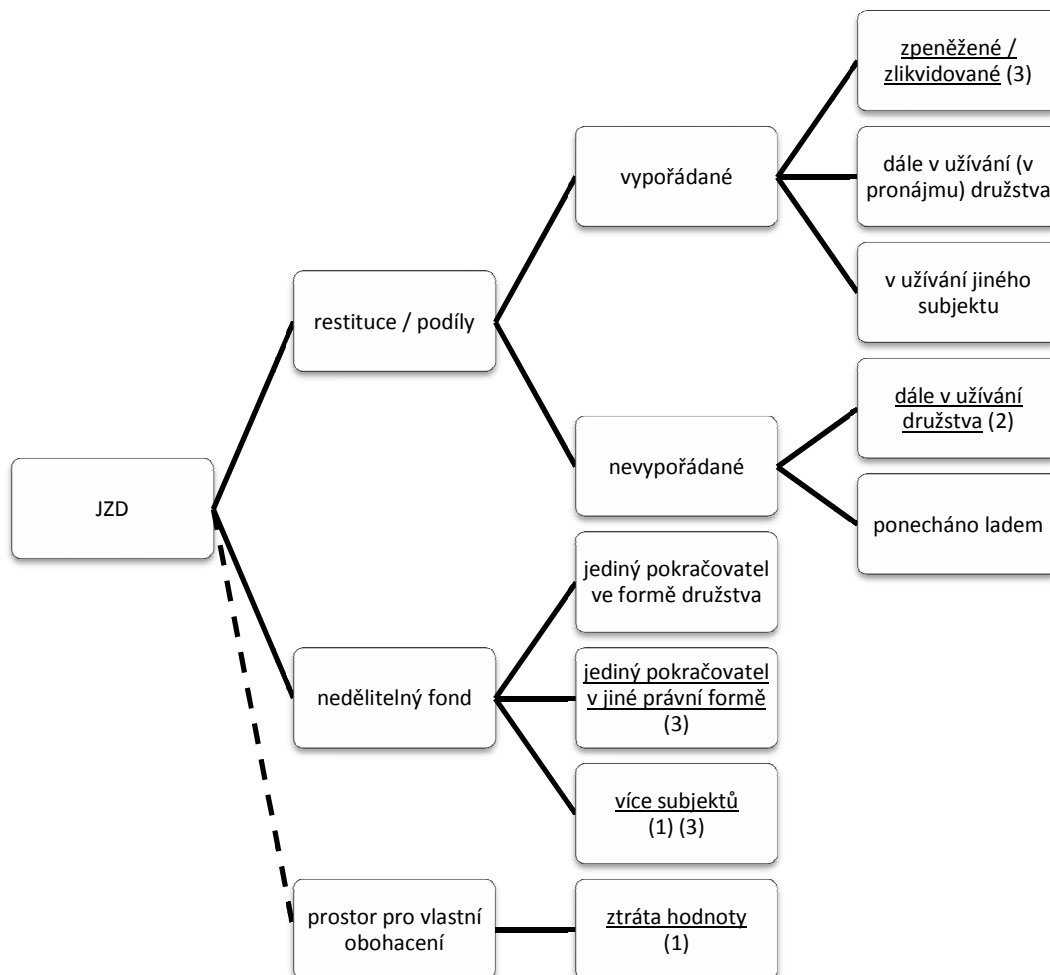
Zde proto využijeme této metodiky k pouhé ilustraci. Budeme zkoumat stavy ve dvou okamžicích: na konci roku 1989, tedy na začátku období transformace, a na konci roku 1996. Bude nás tedy zajímat pravděpodobnostní funkce vývoje v těchto sedmi letech:

$$P(x, y) = P(X_{1996} = y | X_{1989} = x).$$

Zároveň omezíme počáteční stav x jednotně na idealizované socialistické JZD a množinu stavů X_{1996} zjednodušíme na několik typově odlišných podob vývoje vlastnických poměrů v souladu s výše popsanými projevy *path dependency*.

Základem tohoto zjednodušení je rozlišení třech kategorií majetku, z nichž každá mohla nabývat trochu jiných stavů: majetek transformovaného družstva lze rozdělit na 1) restituční nároky a podíly oprávněných osob (tedy majetek buďto stále nominálně vlastněný soukromým vlastníkem, nebo u něhož je předpokládán návrat k této vlastnické formě), 2) nedělitelný fond, tedy majetek, který byl vytvořen působením družstva a je tedy ve vlastnictví družstva jakožto právnické osoby, a 3) trochu mimoběžná kategorie, prostor k vlastnímu obohacení na úkor jedné z předchozích kategorií. Následující schéma ilustruje možné osudy majetku, původně užívaného jedním družstvem, v těchto třech kategoriích. Podtržené stavy jsou ty, které jsou zajímavé z hlediska zkoumání *path dependency*

vlastnických vztahů, číslo v závorce potom určuje, do které ze tří výše popsaných podob *path dependency* tento stav spadá.

zdroj: vlastní práce

Toto schéma ilustruje, v jakých typických rysech může variovat myslitelná množina stavů pro družstvo v průběhu transformace. Problémem tohoto přístupu je však naprostá nedostupnost potřebných dat. Údaje o vypořádávání restitučních nároků a podílů oprávněných osob, o jejich formě a případně o novém pronájmu vydaných aktiv má přehled každé jednotlivé družstvo zvlášť. Dát dohromady signifikantní vzorek by znamenalo učinit rozsáhlou a náročnou „terénní“ rešerši. Informace o vlastním obohacování na úkor ostatních družstevníků, tedy o praktikách spadajících do výše popsané spontánní privatizace, nejsou dostupné už vůbec. Jediné, co je možné do určité

míry zjistit, jsou právní formy (a počty) pokračovatelských subjektů, a to z obchodního rejstříku. Problém je v tom, že žádná informace o „pokračování“ činnosti jednoho subjektu v jiném neexistuje a lze to tedy jen odhadovat z počtu subjektů, v nichž figurují stejné osoby ve významných pozicích.

Tato metoda odhadu spočívá v několika krocích. Z obchodního rejstříku se získají údaje k družstvům, zejména seznam osob, které se před rokem 1996 angažovaly v nějaké evidované funkci. Tyto osoby lze vyhledat v registru osob⁶⁰ a najít jejich vazby v dalších firmách. Pro potřeby mého průzkumu bylo potřeba vyfiltrovat ty firmy, které mají podobné nebo stejné sídlo jako příslušné JZD a v nichž vyhledaná osoba zastávala roli společníka s vkladem, komanditisty, nebo člena statutárního orgánu. Lze předpokládat, že takto vyhledané firmy mají návaznost na původní družstvo. Z náhodného vzorku 70 bývalých JZD jsem dospěl k následujícím pravděpodobnostem, kde stavy X_{1996} představuje pět typů:

Pravděpodobnost vývoje JZD v průběhu transformace do konce roku 1996				
družstvo zaniklo			družstvo pokračuje	
žádný jiný subjekt nepokračuje	jeden subjekt pokračuje	více subjektů pokračuje	a žádný jiný subjekt neexistuje	a zároveň i několik dalších subjektů
9	4	9	17	31
12,86 %	5,71 %	12,86 %	24,29 %	44,29 %

zdroj: vlastní výzkum

Z tohoto statistického vzorku vyplývá, že do konce roku 1996 zaniklo přibližně 31 % zemědělských družstev a z toho víc než třetina bez podnikové návaznosti. Pouhá čtvrtina družstev pokračovala ve své činnosti, aniž by vedle nich členové předsednictva zakládali jiné obchodní podniky a usilovali o převod vlastnictví (ať už legální nebo nelegální cestou). V těchto číslech nejsou zahrnuty podniky, které vytvořili ze svých podílů běžní členové družstva. Ani by to nedávalo smysl, mým cílem není lamentovat nad rozpadáním ohromných družstev na malé soukromé subjekty. To naopak považuji za správnou cestu. Tyto přechodové pravděpodobnosti poukazují jen na případy, kdy členové představenstva vedle jednoho – společného – podnikatelského záměru zakládali ve stejném místě další – vlastní – podniky, a jako taková nasvědčují tomu, že výše popsané podoby *path dependency* využívání kvazi-vlastnických privilegií existovaly a to ve značném rozsahu.

⁶⁰ Oba registry jsou dostupné na portálu Ministerstva financí. Jedná se o Administrativní registr ekonomických subjektů (ARES). Skrze rozhraní XML lze odtud údaje stahovat strojově.

Závěr

Vztahovat fenomén *path dependency* na problematiku ekonomické transformace není nic výjimečného. V zahraničních pracích je jedním z nositelů této myšlenky David Stark, který zdůrazňuje, že je „velmi skeptický k analýzám, které přistupují k ekonomické transformaci střední a východní Evropy jako k záležitosti racionálního nastavení ekonomických institucí“⁶¹, tedy záležitosti, při níž je potřeba jen vytvořit „správné“ ekonomické instituce podle západních vzorů a modelů západní (neoliberální) ekonomie a díky tomu očekávat i stejné výsledky, jaké to nese na západě. Své úvahy proto staví na přesvědčení, že „ekonomická transformace právě probíhající ve střední a východní Evropě bude poznamenána platností *path dependency*.“⁶² Podobných argumentů o přehlížení našich specifických podmínek a dědictví komunistické minulosti, užívaných ke kritice zvolené podoby privatizace, bychom našli dost i v rámci české diskuse a i tyto argumenty vlastně zohledňují princip *path dependency*. Tento princip ovšem tímto výměrem nekončí a stejně tak by tím neměl končit ani jeho popis.

Tato práce se zaměřila hlouběji na příčiny závislosti neformálních institucí na ušlé cestě v průběhu privatizace zemědělského majetku. Výsledkem je popsání tohoto principu jednak čistě na měkkých neformálních institucích, typu zvyklostí, struktur jednání a důvěry, a jednak na oblasti institucí spadajících do neformální, stínové ekonomiky. V uvedeném případě družstev byl ještě tento druhý typ rozdělen na využití neformálních privilegií k legalizaci z nich plynoucích (v tomto případě kvazi-vlastnických) oprávnění a na udržení *statu-quo* v podobě reálně platných oprávnění.

Tyto tři podoby *path dependency* lze zobecnit i na jiné oblasti, než je výkon vlastnických práv v bývalých družstvech. Obecně platí, že zatímco využití neformálních vazeb stínové ekonomiky odpovídá racionálnímu kalkulu ekonomického aktéra maximalizujícího svůj prospěch v dostupné množině příležitostí a funguje tedy v souladu s koncepty běžné mikroekonomie, setrvačnost konvencí, pravidel jednání či struktury důvěry může působit v podstatě ekonomicky neracionálně a přesto je platná, čímž poněkud vybočuje z možností ekonomické analýzy. Respektive v rámci institucionální analýzy jsme schopni osvětlit

⁶¹ STARK, D., BRUSZT, L. *Postsocialist Pathways*, s. 80

⁶² STARK, BRUSZT, cit. 61, s. 82

příčiny v podobě příliš vysokých transakčních nákladů na případnou změnu těchto institucí, ale způsob řešení je otázkou pro širší společenské vědy a filosofii.

Koneckonců i maximalizace osobního zisku v rámci šedé ekonomiky je v posledku věcí morálky a ani zde si proto při hledání řešení nevystačíme s ryze ekonomickými nástroji. „...ani nejlepší a nejdůmyslnější pravidla, připravená ekonomy a právníky, nejsou užitečná, nejsou-li obecně přijímána.“ Citovaný úryvek je z příspěvku Václava Havla na konferenci EBEN, pořádané v r. 1998 v Praze, a je zajímavou bezprostřední reflexí české transformace. „...rychlost měla často přednost před důkladnou legislativní prací. ...ale problémy, které jsme dali stranou, se opět vrací. ...materiální škody způsobené podvodnými praktikami ... přináší menší ztrátu, než mravní škody plynoucí z takových jednání: z toho plynou pochyby o ekonomice volného trhu jako takové, a rovněž o demokracii a politickém systému.“⁶³

Je zřejmé, že princip *path dependency* se nezastavil v roce 1998, ale nese své výsledky dodnes. Mohli bychom tak například popisovat „sací reflex“ současných podniků, mnohdy provázaných s politickými silami, usilujících zejména o vytěžení co nejvíce prostředků z veřejných zdrojů, například evropských dotací.

Mimo jiné tato práce ukázala i problém značné nedostupnosti potřebných dat. Přesto bylo možné na statistice podniků vznikajících vedle zemědělských družstev ukázat, že popsané projevy *path dependency* jsou v této oblasti nezanedbatelné a stálo by za to se jimi dále zabývat – například i ve zmíněné návaznosti do současnosti.

⁶³ HAVEL, V. Message by Václav Havel, President of the Czech Republic, to the 10th EBEN Conference: How to Make Business Ethics Operational: Creating Effective Alliance, s. 949-950

Použitá literatura

ANTONELLI, Cristiano. *The Microdynamics of Technological Change*. Florence, KY, USA : Routledge, 1999. 304 s. ISBN 0-203-02270-X.

COASE, Ronald H. The Problem of Social Cost. *Journal of Law and Economics*, 1960, vol. 3, s. 1-44.

CVIKLOVÁ, Lucie. *Politické a společenské postavení bývalých československých nomenklaturních elit v období tzv. normalizace. Okolnosti jejich rozkladu a vybrané aspekty jejich adaptace*. Praha : Národohospodářský ústav Josefa Hlávky, 2008. ISBN 80-86729-41-9.

DAVID, Paul A. Clio and the Economics of QWERTY. *The American Economic Review*, 1985, vol. 75, no. 2, s. 332-337.

DAVID, Paul A. *Path dependence, its critics and the quest for 'historical economics'*. Oxford : All Souls College, 2000. 25 s. Dostupné z: <http://economics.ouls.ox.ac.uk/12448/1/0502003.pdf>.

FASSMANN, Martin. *Stínová ekonomika – I (příčiny, důsledky, měření)*. Praha : Českomoravská konfederace odborových svazů, Sondy, 2002. 108 s.

FASSMANN, Martin. *Stínová ekonomika – II (Stínová ekonomika v České republice)*. Praha : Českomoravská konfederace odborových svazů, Sondy, 2003. 84 s.

FORRESTER, Jay W. *Principles of Systems*. Cambridge, Massachusetts, USA : Wright-Allen Press, 1969.

GROSSMAN, Gregory a TREML, Vladimir G. Measuring hidden personal incomes in the USSR. In ALESSANDRINI, Sergio a DALLAGO, Bruno. *The Unofficial economy: consequences and perspectives in different economic systems*. Aldershot, UK : Gower Publishing Company, 1987. ISBN 0-566-05131-1. s. 285-296.

HAVEL, Václav. Message by Václav Havel, President of the Czech Republic, to the 10th EBEN Conference: How to Make Business Ethics Operational: Creating Effective Alliance. *Journal of Business Ethics*, 1998, vol. 17, s. 949-950. Citováno z: MLČOCH,

Lubomír. *The Common Good 'in terris' - or only 'in excelsis'?* Příspěvek na XVIII. Plenary Session of the Pontifical Academy of Social Sciences, 2012, Vatican City.

KORNAI, János. *The Socialist System*. 1. vyd. Oxford : Clarendon Press, 1992. 644 s. ISBN 0-19-828776-3.

KORNAI, János. Velká transformace střední a východní Evropy: úspěch a zklamání. *Politická ekonomie*, 2006, č. 4, s. 435-465.

KOTRBA, Josef. Privatizační proces v České republice: aktéři a vítězové. In ŠVEJNAR, Jan, aj. *Česká republika a ekonomická transformace ve střední a východní Evropě*. Praha : Academia, 1997. ISBN 80-200-0568-4. s. 133-167

KOUBA, Karel, VYCHODIL, Ondřej a ROBERTS, Jitka. *Privatizace bez kapitálu*. 1. vyd. Praha : Karolinum, 2005. 178 s. ISBN 80-246-0954-1.

MLČOCH, Lubomír. *Chování československé podnikové sféry*. Praha : Ekonomický ústav ČSAV, 1990. Výzkumná publikace VP č. 348. 288 s. ISBN 80-7006-034-4.

MLČOCH, Lubomír. The Ethical dimension of the reestablishment of private property in the Czech Republic. In BAJUK, Tatiana, aj. *Cultural consequences of economic transition*. Troyes, France : Éditions fates, 1994. ISBN 2-909452-09-3. s. 147-177

MLČOCH, Lubomír. *Institucionální ekonomie*. 2. vyd. Praha : Karolinum, 2005. 190 s. ISBN 80-246-1029-9.

MLČOCH, Lubomír, MACHONIN, Pavel a SOJKA, Milan. *Ekonomické a společenské změny v české společnosti po roce 1989 /alternativní pohled/*. Praha : Karolinum, 2000. 274 s. ISBN 80-246-0119-2.

NELSON, Richard R. a WINTER, Sidney G. *An Evolutionary Theory of Economic Change*. Cambridge, Massachusetts, USA : Harvard University Press, 1982. 438 s. ISBN 0-674-27228-5.

NORTH, Douglass C. *Institutions, institutional change and economic performance*. 27. vyd. New York : Cambridge University Press, 2009. 152 s. ISBN 978-0-521-39734-6.

OSTROM, Elinor. *Governing the Commons*. Cambridge : Cambridge University Press, 1990. 298 s. ISBN 978-0-521-40599-7.

RICHTER, Tomáš. *Kuponová privatizace a její vlivy na správu a financování českých akciových společností*. 1. vyd. Praha : Karolinum, 2005. 134 s. ISBN 80-246-1012-4.

STARK, David a BRUSZT, László. *Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe*. 1. vyd. Cambridge : Cambridge University Press, 1998. 284 s. ISBN 0-521-58035-8.

SWAIN, Nigel. Decollectivization politics and rural change in Bulgaria, Poland and the former Czechoslovakia. *Social History*, 2007, vol. 32, no. 1, s. 1-26.

ŠMÍDOVÁ, Olga. Vlastnictví a kvazi-vlastnictví bytů za socialismu a jejich postsocialistická mutace. *Cahiers du CEFRES*. N° 11, *Původní a noví vlastníci*, 1996, no. 11, s. 116-124. Dostupné z:
http://www.cefres.cz/IMG/pdf/smidova_1996_vlastnictvi_bytu_socialismus.pdf.

Další prameny

Administrativní registr ekonomických subjektů (ARES). Dostupné z:
<http://www.info.mfcr.cz/ares/ares.html.cz>.

Návrh na vydání zákona České národní rady o sankcích za nedodržení obecně závazných právních předpisů při transformaci zemědělství v družstvech a nápravě majetkových křivd v oblasti úpravy vlastnických vztahů k půdě a jinému zemědělskému majetku, zvláště pak zákonů č. 229/1991 Sb., o úpravě vlastnických vztahů k půdě a jinému zemědělskému majetku, zák. č. 42/1992 Sb., o úpravě majetkových vztahů a vypořádání majetkových nároků v družstvech, ve znění pozdějších změn a doplňků. ČNR, tisk 108 z listopadu 1992.

Poslanecké interpelace S. Devátého (FS ČSFR, tisk 577 z 4. 4. 1991) a J. Honajzera (ČNR, tisk 244 z 9. 4. 1991).

Sektorové přehledy o plochách kultur k 1. 1. 1990 pro Liberecký okres (dostupné na Katastrálním úřadě Liberec).

Statistické ročenky České republiky 1995, 2000, 2010.

Statistická ročenka o půdním fondu v ČSSR. Český úřad geodetický a kartografický, 1990.

Výroční zpráva o činnosti Pozemkového fondu České republiky za rok 2010. Dostupné z:
<http://www.pfcr.cz/pfcr/page.aspx?KategorieID=1304>.

Zákon č. 427/1990 Sb., o převodech vlastnictví státu k některým věcem na jiné právnické nebo fyzické osoby.

Zákon č. 92/1991 Sb., o podmínkách převodu majetku státu na jiné osoby.

Zákon č. 42/1992 Sb., o úpravě majetkových vztahů a vypořádání majetkových nároků v družstvech.

Přílohy

Příloha 1

Stavy hospodářského zvířectva na území ČR (v tis. kusů)						
	Koně	Skot	Prasata	Ovce a berani	Drůbež	
1989	27	3506	4790	430	31981	
1990	25	3360	4569	430	33278	
1991	21	2950	4609	343	30756	
1992	19	2512	4599	254	28220	
1993	18	2161	4071	196	24974	
1994	18	2030	3867	165	26688	
1995	19	1989	4016	134	27875	
1996	19	1866	4080	121	27573	
2000	26	1582	3594	90	32043	
2009	30	1349	1909	197	24838	

zdroj: Statistická ročenka České republiky 1995, 2000, 2010

Vývoj stavů zvířectva, 1989 = 100 %

